

Др Милош МИЛОШЕВИЋ

ВОЈНА ОРГАНИЗАЦИЈА У БОКИ КОТОРСКОЈ ЗА ВРИЈЕМЕ МЛЕТАЧКЕ ВЛАДАВИНЕ

Истицањем у први план војног аспекта млетачке владавине, јасно се подвлачи њена основна карактеристика. Због честих ратова и грозничавог ишчекивања „коначног обрачуна“, Републици су се првенствено наметали војни проблеми. Зато се тако често спомиње појам „антемурале“ („Предзиђе“) града Венеције, који је као неприкосновени центар државе увијек у средишту пажње. Све опасности треба да буду што даље од ње, па да тако »Serenissima« буде што безбједнија. Постоји, заправо, читав низ узајамно везаних „антемурала“. Тако се нпр. каже да су Улцињ и Бар „предзиђе“ Котора, Котор „предзиђе“ Далмације, а Далмација, наравно, Венеције. Таква и слична војна разматрања доминирају у упутствима Сената и у извјештајима синдика, провидура и других млетачких представника војне и цивилне власти. Војни издаци су најкрупнија ставка, а они се у доба ратних опасности знатно повећавају.

Иза свега тога стоји потреба да Република буде потпуни господар Јадрана. Јер бити господар Јадранског мора морало је значити и посједовати његове главне градове и луке. А када би Турци загосподарили источном обалом Јадрана, доминација тим морем, тако виталним за трговачку Републику са сједиштем у дну тог мора, била би заиста илузорна.

Посебни значај Котора само је растао, нарочито после опсаде и коначног напуштања Скадра (1479), кад главни град Боке наслијеђује његов војни положај и постаје центар одбрамбене зоне. А још после силаска Турака на сјеверни дио уских обала Боке, било је јасно да мора доћи до коначног обрачуна. Провидур Закарија Саломон (Zaccaria Salomon) 1573. год. сложио се са идејом херцеговачког санџак-бега Хасан-паше да „не може дуго потрајати да два непријатеља пролазе кроз једна иста врата“. Зато је јасно откуда примарни млетачки интерес да Котор, лоциран испод стрмог брда у дну Залива,

буде безбједан у војном погледу,¹ иако је у томе веома присутна позната тешка финансијска криза Млетачке Републике.

Турски притисак према мору био је усмјерен на освајање цијеле обале од Улциња до Херцег-Новога. Али тој сталној опасности, Млетачка Република је успјела да се, послје губитка Бара и Улциња 1571. године, успјешно опре. Економски исцрпљена, бринући колико се могло о тврђавама и војсци, Република је била присиљена на мирољубиву политику одржавања већ заузетих позиција. Као да баш за то доба важи она оштроумна примједба Ф. Лонга да „вјештина мира“ представља голу егзистенцију Републике, док је „напор рата“ отров који јој доноси уништење. Најчешће само онда када је присиљена на ратовања, Република организује веће подухвате и предузима озбиљне акције.

Тек ће се у XVIII ст., са краћим изузецима 1714—1718. и 1768. год., односи унеколико стабилизирати и отворити боље трговачке перспективе. Иначе живот у цјелини, за млетачке владавине, карактерише учесталост затегнутости и ратних сукоба, што се на источној Јадранској обали одржава понекад и на трагичан начин. Паузе између ратова трају по неколико деценија, док се ратна стања, нарочито у XVII ст. јако продужавају. Послје ратова и буна у XV ст., жустрих интервенција флоте Св. Лиге (1538—39) и кипарског рата (1570—73), у XVII ст. ратна стања трају чак по скоро четврт вијека (кандијски рат 1645—1669, а морејски 1684—1699. године). Али и мир је веома често нарушаван разним политичким притисцима, затегнутостима, пљачкама, пиратским упадима и недаћама становништва.

Поред ратова, и болести, ово је доба обиловало и разним катаклизмама, као што су потреси (1520, 1537, 1563, а нарочито 1667. године), честе оскудице и глади, па и експлозије мунџије (1730. год. у Котору).

Бринући, дакле, силом историјских неприлика, првенствено војне бригае, Млетачка Република је морала посветити нарочиту пажњу утврђеним градовима, разним мањим тврђавама и војној организацији у цјелини. У то доба је Република на подручју Боке имала знатан број мање-више изграђених фортификационих објеката. Али ако се тада није изграђивало ново, усавршавање, дограђивање и одржавање постојећих одбрамбених система захтијевало је велика финансијска средства. Радило се о два утврђена града (Котор и Будва) и више већих

---

¹ Грга Новак, Млетачка упутства и извјештаји МСХСМ, ЈАЗУ, Загреб 1964. год., стр. 121.

или мањих тврђава или утврђених пунктова,² који су имали одређени значај за одбрану овог краја. Треба навести и три турске тврђаве (Херцег-Нови, Рисан и Врбањ), о којима је Република морала озбиљно да брине док су били у турским рукама, а финансијски да одржава када их је добила. Али као утврђени град, највећи значај је имао Котор.

КОТОРСКА ТВРЂАВА

Которска тврђава, увучена на крај разгранатог Залива и добро уклопљена у дубоке расједе приобалног дијела ловћенског масива, нашла се у XVI ст. заиста у изузетном положају према свим тврђавама које је Република посједовала на Јадрану. Пошто су Турци заузели херцеговску обалу и Грбаљ још крајем XV ст. (1482. и 1497), стратешка важност Котора је у XVI ст. изванредно порасла, нарочито послје пада Улциња и Бара 1571. године. Тада без икаквих ослонаца, управо драматично изолован, опкољен са свих страна и без комуникација са осталим млетачким посједима, блокиран турском тврђавом на самом улазу у Залив, Котор најдубље улази у турску територију, у „давље ждријело“, како то стоји у одлуци Сената још од 1517. године.³

На значај которских утврђења веома је опширно и убједљиво указао Сенату Пиетро Зен у марту 1517. године. Он их је упоређивао са утврђењем Крфа и цитирао мишљење скадарског санџак-бега о великом стратешком значају Котора, које је овај изнио и самом султану. Јер ту би она јединствена власт, која би имала Залив у цјелини, са околином и позадином, у ствари, посједовала сигурну луку за флоту „као у једном арсеналу“, довољно јефтине стокe и хране и довољно снажних људи за војску. На основу таквог мишљења, Зен је тражио да се на сјеверној которској страни исто подигну зидине, које су недостајале поред ријеке и да се одржи довољно војске. Сенат је одобрио 200 дуката.⁴ Стварању јачег гарнизона у Котору допринијело је и изграђивање 1528. год. војне пекаре.⁵ Тада је Бока, по мишљењу генералног провидура Зуан Витуриа (Vitturi) из 1529. год., дефинитивно постала боља лука од

² Св. Стефан, Спич, Хај-Нехај, Кула Бошковића, тврђава Медини код Петровца, тврђава на брду Св. Борбе, каштел св. Криж изнад Пераста, кула са утврђењем на отоку Св. Габријела (Страдиоти), „Троица“ и малено утврђење у Веригама са црквицом Госпе од Анђела.

³ »...in faucibus leonum.« Archivio di Stato di Venezia (A. C. V.), Senato Mar, R. 19, од 7. марта 1517. године. Архивски рад фундаменталног значаја о овој теми, који треба имати у виду, је Винка Буровића, „О зидинама града Котора“, Споменик САН, CV, Београд 1956, стр. 119 — 145.

⁴ Marino Sanuto, I diarii XXIV, Venezia 1889, стр. 45 — 47.

⁵ Исто, L, Venezia 1898, стр. 95. и 288.

Крфа. Прије свега у њој је флота могла бити стално у покрету и за један сат кренути куда треба, док се на Крфу посада налазила уз обалу. Осим тога, у Боки, посада се могла лакше замјењивати, јер је у Паштровићима, Будви и Бару било довољно способног људства за то. Најзад у Котору се налазила и пекара „и све друге погодности за флоту“.⁶ По мишљењу синдика Басадона (Bassadona) из 1581. год., по значају се Котор могао поредити једино са Задром. То су двије најважније тврђаве на обали. Венецији је у начелу све то било јасно, па је Котору давала одређени приоритет, да буде чуван „изнад сваког града“. То је поготово било јасно последице опасне Барбаросине пријетње 1539. год. и стратешких запажања синдика Ђустинијанија (Giustiniani) из 1553. године. У поједностављеном облику то би се могло овако изразити: довољна је једна турска кула на Тројици, а друга код улаза у Залив, па да пут за Цариград буде блокиран. Када би, дакле, Турци добили Котор и његово подручје, а подручје Рисна још има доста дрвета и смоле, Бока би могла да постане арсенал за изградњу бродова, а Турци би доминирали цијелим подручјем Пуље и Албаније.

И поред свих тих реално уочених опасности у пракси је та „посебна пажња“ Венеције према Котору била углавном везана за ратне године, док је у нормалним приликама изненађујуће опадала. То је, без сумње, било једино због финансијске кризе Републике и великих финансијских средстава неопходних за Котор и многе друге тврђаве. Али и поред тога, с обзиром на величину утврђења и јако стрми терен на коме је подигнута, биће прилично тачна каснија запажања неких војних стручњака да је Котор стајао Венецију више од било које друге европске тврђаве првог реда.⁷

Ако је начелно мишљење о значају Котора и његових утврђења било једногласно, стручна гледишта су се разилазила у оцјени њихове војне ефикасности. Док су неки тврђаву сматрали неосвојивом други су налазили мане у положају и празнине у фортификационом систему. То, разумије се, није било само принципијелно питање, јер је од његовог рјешења зависило правдање великих инвестиција. Свакако је преовладало реалистичко Ђустинијаново гледиште из 1576. год.: ако је которска тврђава са више страна неосвојива, она то није са западне, морске стране. Али то је била карактеристика и других млетачких утврђења.⁸ Међутим, у сваком случају, за њено осва-

⁶ Исто, LI, Venezia 1898, стр. 520.

⁷ Н. F. Rödlich, *Skizzen des physisch-moralischen Zustandes Dalmaniens und der Buchten von Cattaro*, Берлин 1811, 42.

⁸ Лукша Беритић, *Обална утврђења на нашој обали*, Поморски зборник, I, ЈАЗУ, Загреб 1962, стр. 217 — 218.

јање било је потребно „много трошкова, много труда и много времена“.⁹ Због тога се, ипак, Котор изузетно цијенио.

Утврђење Котора које се до данас сачувало, представља коначну фазу у његовој изградњи. У ствари, није сасвим јасно како су изгледала утврђења око Котора која је 1420. наслиједила Млетачка Република. Сигурно је да зидине нису биле континуиране око цијелога града, па зато ни довољне, ни сигурне за обезбјеђење. Осим тога, зидине су биле у лошем стању,¹⁰ понегдје испреpletене приватним кућама.¹¹ Венеција се одмах дала на појачавање утврђења, па се 1426. год. подиже један дио утврђења према мору, али је то тада било изведено на начин „да не може бити горе“. Иако је Венеција преузела довршавање зидина на свој трошак, ипак је тражила партиципацију которске општине.¹² Одобрване суме су биле релативно малене (по 100, 200 или 500 дуката годишње) а кнежеви се нису залагали ни да предвиђени новац стварно утроше у ту сврху.¹³ Иначе и у Котору, исто као и у Будви, послије примања млетачке власти 1442. год., код рада на зидинама и ископавању канала, обавезно је кулучило околно сеоско становништво. Чак, ако за Будву домаћи не би били довољни, требали су да раде земљорадници из околине Котора.¹⁴

Како је већ речено, веће акције су биле везане за ратне опасности. У доба прве опсаде Скадра, 1474. год., Млечани су страховали за Котор. Сенат је 25. јуна 1474. год. одлучио да се око цијелога града створи континуирани кружни фортификациони систем. Али чим је непосредна опасност прошла и када је 1. септембра исте године из Котора повучен и провидур, до дизања таквог утврђења није дошло наједанпут, него тек послије стољетних етапних напора.

Слично томе планирало се и подизање кула са обје стране Верига, што исто у том тренутку није било остварено.¹⁵

⁹ Г. Новак, Млетачка упутства..., н. д., IV, 163.

¹⁰ Године 1439. констатира се »in malo termine se esse reperuntur...«; Др Г. Чремошник, Которски дукали и друге листине, Гласник Земаљског музеја у Босни и Херцеговини, Сарајево 1922, стр. 150.

¹¹ Такав је случај био 1451. год. према сјеверозападу, код куле. Одлучено је рушење приватних кућа. Шиме Љубић, Листине о одношајих између јужнога славенства и Млетачке Републике, ЈАЗУ, IX, Загреб 1886, стр. 392.

¹² »... ad expensas camere nostre...« Г. Чремошник, Которски дукали..., н. д., стр. 132—133; »ducatorum ducentorum de pecuniis nostris, et suorum omni anno ducatos centum...«, исто, 150.

¹³ Г. Чремошник, Которски дукали..., н. д., 150; Ш. Љубић, Листине IX, стр. 251. Новац се понекад добијао од продаје крфске соли (Г. Чремошник, исто, 193), или наплате новчаних глоба (Листине IX, 251; Историјски архив Котор (ИАК), Р II, 33).

¹⁴ »... suppleatur de distrectualibus Catari...«, Листине IX, 166.

¹⁵ И. Божић, Историја Црне Горе II, 2, 304 и 307.

А када је последице дуге опсаде и напуштања Скадра (1479. год.) Котор постао ново одбрамбено средиште, опет се приступило већим захватима на најтежем дијелу фортификација, изградњи цитаделе на врху брда Св. Ивана, 1485. године.¹⁶ У ствари, и раније је на том мјесту постојала нека врста касарне за плаћене војнике (*domus stipendiatorum*). Рад на цитадели је споро одмицао, па још 1491. год. није била довршена. Напор и трошкови су морали бити велики, јер се кидало брдо.¹⁷

У XVI ст. долази до битних промјена на утврђењима, нарочито због употребе ватреног оружја и топова, који, умјесто ранијих једноставних стражарница, траже посебне артиљеријске положаје. Тако су се, нпр., неке куле 1590. год. називале „маленим кулама на старински начин“. Па ипак је и оно раније утврђење било веома пространо и развијено, тако да се већ 1517. год. наводе 1200 зупчастих отвора на зидинама (Мерлатура), што је захтијевало и велики број војника.¹⁸ И поред тога је још увијек било знатних празнина у континуитету зидина,¹⁹ па чак и стамбених зграда међу њима.

Најстарије су, како изгледа, биле зидине према југу (Гурдић), које су већ 1500. год. биле оштећене оним дијелом који је у мору,²⁰ а 1576. год. означавају се као „веома старе, оштећене и изванредно ниске“. На том подручју ће которски провидур Јероним Писани 1590. год., по стручним упутствима Томе Бузатија (Busatti), контрафорима утврђивати куле и на њима оставити забиљежено своје име.²¹

Средства за доградњу утврђења стижу у кратким временским размацима, да би се у доба рата, потреса²² или каквог

¹⁶ »...pro perficiendi citadella ibi incepta...«, ИАК, Р II, 28.

¹⁷ »...10 taiar de monte in scarpa.« ИАК, Р II, 33.

¹⁸ А. С. В., Сенато Мар, Р 19 од 7. марта 1517. године. Касније, средином XVI ст. наводи се само 830 зубаца.

¹⁹ Год. 1528. говори се да за 60 корачаја нема ни зупчастих отвора ни зидина, јер се сматрало да је „само брдо по себи утврђено“. Ријеч је о сјеверном дијелу бедема, према Шкурди, код цркве Св. Николе, гдје треба довршити кулу са зупчастим отворима „на француски начин“ и подићи једну кулу код млинова. Шиме Љубић, *Commissiones et relationes Venetae*, МСХСМ, ЈАЗУ, II, стр. 85.

²⁰ М. Сануто, *I diarii*, н. д., III, 397.

²¹ И поред начелног става Млетачке Републике да се јавно не истичу имена и грбови појединих заслужних људи, ипак је у Котору било сачувано знатно више таквих детаља него што их данас има. Током вјекова су скидани и продавани! А. Беритић, *Обална утврђења...*, н. д., стр. 258.

²² Иако су радови око зидина били обављени баш прије потреса 1563. год., Котору је послата замашна сума од 5.500 дуката, доста материјала и један стручњак. Међутим, тај капитал је стављен на страну и могао се користити само по налогу Сената. Дјелимично се може пратити архивски да је тај новац касније коришћен и за разне друге војне

другог непосредног повода,²³ знатно повећала. Карактеристичан је примјер провидура Бемба, који је зидао „усред жестине рата“ (1538 — 1540), када је гола нужда изнуђивала већа средства. А последице кипарског рата дошло је до значајног предлога синдика Бустинијанија (1576 — 1577) за обезбјеђење веће сигурности которске тврђаве. Тај предлог заслужује пуну пажњу, јер је касније скоро у цјелини реализиран. У то доба је, наиме, море још увијек допирало на цијелом простору до зидина Гурдића. На том мјесту, изгледа, јак извор Гурдића није дозвољавао да ријека формира природни насип, на коме иначе лежи приобални Котор. При таквом стању ствари, сав трговачки и путнички копнени саобраћај са југа на сјеверни Јадран и „из Албаније за Црну Гору“ морао је пролазити кроз сам град Котор, унутар зидина. То се, наравно, сматрало веома опасним „јер свакога дана у град улазе многи Турци, а неки од њих и преноће“. Нема података да је у граду постојао посебни гостињац за Турке. Из тог разлога је Бустинијани 1577. год. дао први конкретан предлог да се изгради вјештачки насип на обали испред тог дијела зидина, или да се подигне мост. На тај начин се не би прекидао постојећи насип испред зидина до тог мјеста, а тиме би се кретање трговаца и путника обављало ван градског утврђења. Чак би и тржницу требало пребацити испред градских бедема, као и габелу соли, која се тада налазила пред сјеверним вратима, према Доброти. Тада би се, по Бустинијанију, чак могла и затворити бочна врата према Гурдићу и Шкурди и тиме уштедити трошак за 150 војника, који их чувају.

И ван строгог оквира которског утврђења, налазило се и једно продужење зидина, у облику разведеног ходника, са много пушкарница. И данас је остао само малени, али важан фрагмент, близу гробља и цркве Св. Фрања. Очигледно је улога каменог ходника била да помогне браниоцима у граду, ако непријатељи продру до испод самих зидина. То је занимљив анекс которског одбрамбеног система.

сврхе. За приватна лица је 1566. год. посебно послато 600 дуката, ако својим средствима нису могли извести поправке оштећених зграда. А. С. В., Сенато Мар од 25. јуна 1563. године. А 1657. год. Котор тражи од Сената новац за зидине „отпочете, али недовршене“. А. С. В., Сенато Мар, Р 38 од 10. септембра 1567. године.

²³ На примјер, потицај 1555. год. да се на сјеверним зидинама прави отвор од 100 корачаја, био је случајан долазак у Херцег-Нови Драгут Алије 1554. године. Ш. Лубић, *Commissiones et relationes...*, III, стр. 66 — 67. — Затим тежак пожар је 1602. године оштетио војна постројења, па Сенат шаље грађевински материјал. А. С. В., Сенато Мар, Р 62 од 24. септембра 1602. године. — Крупне су поправке биле потребне и 1730. године, када је експлодирала барутана. — Зидине су поправљане и 1747. год. последице удара грома, којом приликом су испуцале. Радови су се изводили 14 мјесеци са много радника, а по нацрту инжењера конта Лодолија. Хисторијски архив Задар, Списи генералних провидура IX, св. II, стр. 201 — 208 и 225 — 232, према биљешкама Антона Милошевића.

У цјелини може се рећи да су током XVI ст. вршени веома крупни и скупи захвати на которским утврђењима. Осим крајњег сјеверозападног према мору, који је стајао 1 000 дуката, а који се 1527. год. поправља, изграђују се 1539. год. још два бастиона (Рива и Бембо), а 1540. год. сјеверна врата између њих. Иначе континуиране зидине дуж Шкурде, кула Контарини (Contarini) у брду и дијелови каштела изнад града, датирају од прије 1520. године. Она два споменута и тада још недовршена бастиона, дочекали су флоту Хајредина Барбаросе 1539. год. и извршили своју функцију, јер је непријатељ одустао од напада пред добро утврђеним градом. Слично је било у кипарском рату 1570. год. када је опет непријатељско бродовље одустало од напада. Најтеже искушење су которске зидине доживјеле у кандијском рату 1657. године, којом су приликом доста тешко оштећене.

Осим кула и зидина, постоји још и читав низ артиљеријских положаја.²⁴ Крајем XVIII ст. било их је 11, поред разних других пунктова из града. Све је то било од највеће важности за савремену артиљерију и топове. Називе носе већином по именима провидура који су их зидали, или по црквама²⁵ или по изгледу терена.²⁶

Цјелокупни тај систем одбране которске тврђаве, у зрелој фази адаптација потребама ватреног оружја, заснивао се на давању пуног приоритета артиљерији. Сваки је артиљеријски положај постављен да доминира над оним испод себе. Каштел је подигнут високо и изоловано као права градска цитадела, а са посебним артиљеријским положајем „св. Трипун“, тако да би, чак и у случају предаје града, тај положај био тешко освојив и доминирао свим важним тачкама око себе. Озбиљан недостатак которских зидина састојао се у томе, што су се могле тући са брдских узвишења, која се налазе изнад утврђеног појаса „св. Ивана“. У XVIII ст. у зидинама ће се налазити и затвори.²⁷

УТВРЂЕЊА БУДВЕ, СВ. СТЕФАНА, СПИЧА, ПЕРАСТА, ВЕРИГА, ХЕРЦЕГ-НОВОГА И РИСНА

Утврђења града Будве била су око 1545. год. у веома лошем стању. У једном свом допису Будвани, не без сарказма, твр-

²⁴ Нацрт за један од тих утврђених артиљеријских пунктова према Гурдићу изradio је 1562. год. племић Giovanni Garzoni. А. С. В., Сенато Мар, Р 62 од 16. новембра 1562. године.

²⁵ Св. Јероним, Св. Марко, Св. Стјепан, Св. Фрањо и др.

²⁶ Нпр. „Цапониера“, „Преципицио“, „Платформа“ и сл.

²⁷ У которски затвор на тврђави довађани су и затвореници из других крајева. Тако је, нпр. ту боравио 10 година (1774—1785) један редовник, аугустинац из Бреше. А. Милошевић, Каштио св. Ивана по-више Котора, Гласник народног универзитета Боке Которске, Котор, 15. XII 1935, бр. 4—6, стр. 3.

де да је отвор градске капије још „најмања рупа“ на зидинама, тако да и пирати са мора и околни непријатељи могу у свако доба у град, „а затварање капије је одбачено као излишна мјера“. Трошкови од по 50 дуката, са којима су се изводиле мање оправке, сматрали су се баченим новцем, а тражи се сума од 1 500 дуката. Међутим, Сенат овлашћује которског провидура да за зидине Будве утроши свега 120 дуката.²⁸

Ипак се тај проблем касније узео озбиљније у разматрање, па је 1556. год. донесен одговарајући закључак млетачког сената, поновљен и 1567. године. Иако је до 1587. год. „добар дио“ зидина око града већ био изграђен, крајем те године Будвани форсирају да се радови доврше, јер се у утврђеном граду „са веома малим трошковима“ може подићи још и неосвојива²⁹ тврђава, пошто се град иначе налази „на живом камену и на положају који је сам по себи јак.“

Карактеристично је да се нпр. 1590. год. послало 200 дуката за поправак которских утврђења, али је новац прослијеђен за Будву, пошто се поправка тамошње тврђаве сматрала хитнијом.³⁰

Према млетачким изворима, тврђава Св. Стефан је подигнута средствима Сената,³¹ а имала је за Паштровиће велики значај, јер су ови имали могућност да у доба турских похода негдје склоне своје породице и покретну имовину.

Још 1501. год. налазимо податак да су Паштровићи, у тешким и несигурним ратним годинама, склањали своје породице у Св. Стефану.³²

Током 1532. год. указала се потреба да се утврђења појачају. На тражење А. Андриолија, „бившег кнеза Паштровића“, то мјесто „гдје се склањају многе особе“ пропада и руши се и зато он прилаже 80 дуката за поправку, тражећи још новца. Тада је наређено шибенском кнезу да пошаље још новца у износу од 200 дуката, ради поправке тврђаве.³³

Каштелани Св. Стефана 1551. год., Александар и браћа Бећићи, послали су Сенату молбу за поправак зидина, што је подржао и которски провидур. Одобрено је 150 дуката, а поправке је требао да изведе зидарски мајстор из Котора.³⁴

---

²⁸ А. С. В. Сенато Мар, Р 20. септембра 1545. године.

²⁹ У оригиналу је очито лапсус. Стоји „еспугнабиле“ умјесто „инеспугнабиле“, како смо у тексту превели, на основу сасвим несумњивог контекста. Тај тав у цјелини гласи: »con pochissima spesa si puol far in esso fortezza espugnabile (!), per esser sul sasso vivo et in luoco da se forte.« А. С. В., Сенато Мар, Р 48, од 1. децембра 1587. године.

³⁰ Г. Новак, Млетачка упутства . . . , н. д., IV, 467.

³¹ Исто, 240.

³² М. Сануго, н. д., III, 1503.

³³ Исто, LVI, 374.

³⁴ А. С. В., Сенато Мар, Р. 31 од 31. децембра 1551. године.

Улога Св. Стефана као тврђаве јако се повећала када су Млечани у кипарском рату 1571. год. изгубили Улцињ, Бар и Спич. Том приликом су Турци и зидине Св. Стефана минирали и попалили, али су их сами Паштровићи одмах поновно поправили и подигли својим властитим средствима. На молбу Паштровића 1584. год., Сенат је са своје стране послао разог грађевинског материјала и знатне количине праха и муниције.³⁵

Осим у Св. Стефану, Паштровићи су се пред изузетно јаким турским налетима, склањали и на отоке Перезић и Катич и у тврђаве Будве и Котора. У Будви су 1587. год. постојале и посебне паштровске куће „за неке прилике које би могле доћи“. А 1785. год. десило се да су Турци препливали на оток Перезић и тамо вршили насиља над склоњеним породицама.³⁶

Важна тврђава у Спичу, у народу звана Хај-Нехај, налазила се на изванредном положају. У више махова су синдици и представници млетачких власти истицали њен значај. Изнад пута, између Паштровића и Бара, на живом камену, висине 209 „паса“, а близу мора, тврђава се са војног становишта налазила на изузетно погодном мјесту. Зато се 1540. год. сматрало да ако тврђава падне, ни Бар, ни Будва, ни Улцињ неће моћи да се одрже. Иначе у доба рата и ту би се склањало по 900 особа са села.³⁷ Послије губитка Бара 1571. год. провидур Донадо је наредио да се и та тврђава, према мировном уговору, преда Турцима. Скинута су врата, склоњена артиљеријска оруђа, и забрањено је да се ту било ко настањује.

Кула Бошковића налази се недалеко од Петровца на Мору (Буљарица), а у близини турско-млетачке границе. Два пута је омогућила да се пружи снажан отпор турском завојевачу, и то 1685. и 1785. год. када је и попаљена. Послије тога је граница помјерена према Бару.³⁸

У Которском заливу је, послије самог Котора, најзначајније утврђење било Пераст. И поред крајње осјетљивог положаја, тај градић није био окружен непрекидним тврђавским зидинама, за чим је упорно тежио, једино се изградио мањи каштел „Св. Криж“ изнад града. Али зато треба истаћи да су тзв. перашки чардаци били тако промишљено постављени, да су представљали одличан систем изукрштаних одбрамбених

---

³⁵ Исто, Р. 48 од 31. октобра 1587. године. Није искључено да би предање о постанку Св. Стефана (наведено код Мирослава Лукетића, Будва, Св. Стефан, Петровац, Цетиње 1966, стр. 159), могло да се повеже са борбама у кипарском рату 1570—73. год. и са рестаурацијом, а не изградњом града од турског плијена, који су заплијенили Паштровићи.

³⁶ Ристо Ковачић, Прилози за повјесницу Боке Которске, св. 2, 1878, стр. 71—78.

³⁷ Ш. Љубић, *Commissiones et relations...*, н. д., III, 18.

³⁸ Мирослав Лукетић, Кула Бошковића у Паштровићима, Старине Црне Горе, Цетиње 1964, стр. 87—90.

пунктова. Прва утврда Пераста и прва кула тог одбрамбеног система унутар самог града, била је саграђена уз морску обалу на главном перашком тргу, поред раније капеле, а данас цркве Св. Николе. Насеље се јачало уз море и ту је требало заштите. Прву утврду је подигао поморац Иван Марковић око 1500. год., за одбрану од Турака и узигао кућни грб. Касније је ту била општинска зграда. У XVI ст. саграђена је кула Висковића, са грбом Дентали — Висковић, сачувана до данас.³⁹ Свега десетак метара од Висковићеве, налази се трећа, Мазаровићева кула, са уклесаном годином 1656. У натпису се спомиње да је кула подигнута „за сигурност и украс домовине“, а мисли се на успјешан отпор турском нападу 1654. године.⁴⁰

Чак и онај споменути каштел било је Млетачкој Републици тешко одржавати и налазити средства за плаћање посебног каштелана. У ствари војна организација у тврђави и граду Перасту поклапала се са локалном управом. Командант мјеста био је предсједник општине, па и његов назив „капетан“ упућује на војни карактер те функције. Његово командно подручје није само град него и шира околина, а има посебно наглашену поморску компоненту.⁴¹

Још су 1423. год. предлагали провидур Барбадило и Которани да се на Превлаци подигне утврђење, јер би у том случају Богдашићи и Луштица били под јачом контролом, а со би се без страха сакупљала. То је било прихваћено, али је касније, како изгледа, промијењена одлука у прилог сусједног отока Св. Габријела.⁴² На њему су се налазиле двије чете коњаника-страдиота и једно мање утврђено упориште. Још почетком 1499. год. слао се новац (40 дуката) на тај оток код Тивта за подизање утврђења и за један мост према Превлаци, како је то савјетовао провидур.⁴³ То је, дакле, постало важно сједиште чета коњаника, на згодном положају за брзу интервенцију. Которски провидур Рипа је још 1542. год. поред три фусте тражио да се оток утврди кулом и ѕидом унаоколо. До тога је у извјесној мјери, дошло, јер је 1544. год. поправљана једна јако оштећена кула осим једне зграде.

Предлог да се „на двије миље од Котора“ изгради тврђава „Тројица“, која би спријечавала Турцима пролаз копном, дао је синдик Бустинијани 1553. године. Али тај предлог није био прихваћен, као ни представка Которана 1566. год. да 30 или 25 војника буду смјештени на Тројици, у близини турске границе,

---

³⁹ О томе говори латински натпис „Малена кула за перашки војни одред“, Миро Монтани, Поморство Пераста у портретима бродова, Поморски зборник II, Задар 1962, стр. 1862.

⁴⁰ Исто.

⁴¹ Историјски архив Котор (ИАК), 0 — 109, стр. 99, 118 — 126.

⁴² Г. Чремошник, Которски дукати..., н. д., 119 — 120.

⁴³ М. Санџо, I diarii..., н. д., II 312.

гаје долази до честих сукоба са Грбљанима. Предлажу се „мартолози“, слично као у Улцињу и Бару. Али Сенат ни то није прихватио, сматрајући да су за цијело то подручје довољни гореспоменути Страдиоти. До изградње тврђаве „Тројица“ дошло је у XVIII ст. и ту је смјештено 20 војника, а 1747. год. су тај положај и Рисан штитили по 21 војник.⁴⁴

Которски провидур је још 1498. год. тражио 350 дуката да се код Верига, тог „уског грла“ Бококоторског залива, изгради неко утврђење, јер су се тамо већ налазили војници страдиоти. Али је новац кориштен за неке покретне понтоне са топовима, који су се држали на том осјетљивом мјесту.⁴⁵ Послије пада Модоне, на југозападу Пелопонеза, и Турци и Млечани су мислили на Вериге. Тако которски провидур 28. IX 1500. год. јавља Венецији да херцеговачки санџак-бег из Херцег-Новога пријети постављањем „неких већ израђених бастиона за тјеснац Вериге“. Чак се тврдило да је Феризбеј већ и припремио путеве за транспорт у ту сврху.⁴⁶ У Сенату је, опет, 28. X 1500. год. било предложено да се подигну двије тврђаве, једна насупрот Модоне, а друга у Веригама.⁴⁷

Међутим, Турци су у љето 1501. год. пришли остварењу плана. Било је груписано, наводно, чак 8000 пјешака и 3000 коња, прикупљена дрвена грађа и ископане кречане „са једне и са друге стране обале“, ради градње „двие куле“ на Веригама. Которски провидур је у паници тражио да се то спријечи, јер иначе Котору више не би било излаза. Убрзо је пристигла млетачка галија и онемогућила зидање кула.⁴⁸ Иако су наведени подаци свакако преувеличани, турске иницијативе је свакако морало бити.

Нова страховања и бројна преписка настала је 1504. и 1508. год. када је которски провидур тврдио да се припрема изградња турских утврђења на два мјеста и да би се тако у Боки могле створити двоструке Дарданеле.⁴⁹ И заиста, ако не више код Верига, Турци су покушали да подигну утврђење код Врбања (Кумбора), али је оно било разорено.

Ни Млечани нису остали неактивни око осјетљивог положаја код Верига. Они су на самим Веригама подигли малену тврђаву са пушкарницама око црквице „Госпе од Анђела“. Црквица се први пут спомиње у јурисдикцији перашког опата

⁴⁴ Хисторијски архив Задар, Списи генералног провидура IX, св. II, стр. 201—208. Према исписима Антона Милошевића.

⁴⁵ М. Сануто, *I diarii...*, н. д., II, 104 и 1020.

⁴⁶ Исто, III, 969 и 1075.

⁴⁷ Исто, III, стр. 985.

⁴⁸ Исто, IV, 102 и 261.

⁴⁹ Исто, VI, 17 и VII, 559, 580, 584, 586, 588, 612 и 644.

1585. год., а утврђење са стражарницама и пушкарницама према „турским Веригама“ изграђено је послје 1654. године.⁵⁰

Историчари Иван Лучић и Андрија Змајевић сматрају да су Вериге у самом свом називу сачувале сјећање на ланац који је физички спријечавао улаз у Залив. То је мишљење оспорено низом добрих аргумената, нарочито проналажењем власника неких посједа на том подручју из которске племићке породице Катена (Catena)⁵¹ Али ако не баш физичке вериге (ланци) из војних разлога, код Верига је повремено могла бити постављена стража која је блокирала улаз у Которски и Рисански залив, обављајући санитарске и царинске формалности.⁵²

Има података да су Турци за вријеме рата намјеравали да код Верига поставе заиста праве вериге. Припремајући 1663. год. напад на Котор, Турци су у Скадру, према обавјештењима млетачког повјереника из Херцег-Новог, ковали дијелове ланца, којим су намјеравали затворити Вериге.⁵³

Од турских тврђава Млечани су највећу пажњу обраћали на Херцег-Нови, други град по величини у херцеговачком санџаку.⁵⁴ Синдик Антун Диједо 1553. год. сматра да је новска тврђава малена и јефтина и да је зато слаба. На њој има мјеста која би се лако могла минирати. Међутим, турски инжењер, који је радио на подизању тврђаве, хвалио се да је њу саградио за 1 000 дуката, док један бастион Млечана кошта 40 — 50 000 дуката. Канли-кула је подигнута још крајем прве половине 1548. године.⁵⁵ Током 1632. год. у Херцег-Новом се подиже један

⁵⁰ Павао Буторац, Госпа од Шкрпјела, стр. 61. Тај утврђени положај је једно 30-так година касније био запуштен. Перашки начелник Крсто Змајевић 24. јула 1688. год. моли ванредног провидура да из Верига повуче два мала топа типа „петриера“, да не би били украдени. ИАК, УПМ V, 297.

⁵¹ И. Стјепчевић, Вериге, Гласник народног универзитета Боке Которске 1, Котор 1936, стр. 4—6. »Catene« на италијанском језику значи: ланци, вериге.

⁵² Илија Синдик, Вериге, теснац у Боки Которској, Згодовински часопис, Љубљана 1952—53, стр. 512—520.

⁵³ Гл. Станојевић, Односи Венеције са херцеговачким, брдским и црногорским племенима, Историјски часопис САН, IX—X, Београд 1960, стр. 213. О правим веригама говори 1664. год. и Челебија, као о традицији из старих времена.

⁵⁴ У сталним турским зидањима, реновирањима, проширивањима те прворазредне тврђаве, учествовали су и Дубровчани као турски харачари са зидарима, тесарима и транспортом материјала својим бродовима. То је нарочито било 1493—4, 1507—9, 1538—9, 1548, 1564. и 1632. године. Др Милан Васић, Историја Црне Горе 3/1, стр. 512—513. Додајмо само да нам изгледа мало вјероватним да су Шпанци за тако кратко вријеме свог боравка у Херцег-Новом могли подићи утврђење као што је „Шпањола“.

⁵⁵ III. Љубић, Comm. et rel., III, 9, 10. Е. Челебија, Путопис II, нап. 29. Тиме би се помјерило још уназад Пушићево датирање. (Илија Пушић, Цртежи галија у тврђави Канли-кули у Херцег-Новоме, ГПМК XIII, 144).

бастион висок шест корака.⁵⁶ Веома су занимљиви детаљи Евлије Челебије о новском утврђењу, али су плод великог претјеривања и не слажу се са сачуваним бакрорезима.⁵⁷

И Рисан је имао утврђења, која су Млечани веома цијенили, сматрајући их неосвојивим. Сачуван је податак да је 1510. год. гром погодио у „једну од кула“. Према млетачким извјештајима тамо је експлодирало доста праха, оштећено је једно крило зидина са двије куће, а неколико породица, од укупно 15 чланова, изгорјело је у пожару.⁵⁸

Иначе Рисан је био привремено у млетачким рукама, од 1538 ;— 1539. год., а Бустинијани сматра 1553. год. да га Барбароса не би могао 1539. год. освојити без мита и издаје. У тврђаву се пењало ручним степеништем, а налазила се изнад обале према западу.

Више него друге турске тврђаве, Млечанима је задавала бриге тврђава Врбањ, саграђена на мјесту данашњег Кумбора.⁵⁹ Док је тврђава Херцег-Новог ипак била увучена у копно, код широког главног улаза у Залив (1380 m), дотле се на пролазу за Котор, Врбањ опасно приближавао другом, много ужем грлу, Веригама (280 m).⁶⁰ Сматрало се да је у питању права „опсада“ Котора са мора и питање егзистенције града. Утврђење је подигнуто почетком кипарског рата, на иницијативу Хасан-бега,

---

⁵⁶ Гл. Станојевић, Прилози проучавању историје Боке Которске у првој половини XVII вијека, Историјски записи I, 1956, 60.

⁵⁷ Довољно је напоменути да се, по Челебији, у вароши изнад тврђаве, горњој тврђави и доњем граду, налази у свему три хиљаде и осамдесет дивних и великих кућа приземних и на спрат, 46 цамија и 44 мањих богомоља, 300 дућана и сл. То је све, дакле, набујало, баш као и Евлијини коњи, који су се најели дјетелине „па одебљали као слоновии...“ Е. Челебија, Путопис II, Сарајево 1957, стр. 205—210.

⁵⁸ М. Сануто, I diarii..., н. д., X, стр. 208.

⁵⁹ О Врбањи се, према љубазном саопштењу Симе Секулића, у народу тога краја и до данас сачувала традиција. Претпоставља се да је назив дошао по стаблу Врбе, јер је ту терен подводан па је расла врба. „Сачувано је сјећање да су после истјеривања Турака из тога краја 1687. год. сељаци порушили утврду и од њеног материјала градили кућице и меће.“ Измјена назива Врбањ у Кумбор баш је непосредно везана за изградњу тврђаве. „Кумбара“ (персијски) је старинска граната, бомба, односно топ који избацује „кумбаре“. (Абдулах Шкаљић, Турцизми у српскохрватском језику, Сарајево 1966. године). У Накићеновићу претпоставку да је Кумбор настао од италијанског »comborgo« (предграђе) сасвим оправдано сумња Срђан Мусић (Прилог изучавању топонимастике сјеверозападне Боке Которске, Бока 3, Херцег-Нови 1971, стр. 217).

⁶⁰ Према документима од Врбања до друге обале има 800 „паса“, а по данашњем мјерењу од Кумбора до „Раките“ преко мора има 740 m.

па је тамо довучена и постављена артиљерија (17 топова) и ту се склонило 7 фуста. Утврђење су Млечани порушили после покушаја напада на Херцег-Нови 1572. године.⁶¹

ВОЈНЕ ЈЕДИНИЦЕ

Начелно неповјерење према домаћим војним јединицама изражено је од самог почетка млетачке владавине. У допису од 7. фебруара 1421. год. изричито стоји како није добро да утврђења брани домаћа војска, него нека се тражи 12 страних плаћеника.⁶²

Касније, највише силом прилика и током XV ст. прима се и домаће људство, иако нерадо, да би опет после дошло до чишћења. И у Будви је 1462. год. дошло до изражаја старо начело.⁶³ Зато су значајне категорије мартолоза, цернида и хајдука, јер је ту баш била окупљена домаћа војска.

У том смислу је занимљива рана пракса млетачких власти, још из прве половине XV ст. да наоружавају грабана Котора. Пучани 1458. год. излажу како су раније Млечани наоружавали грабанство балестрама (самострјелима) и стријелама. Радило се о старом оружју са металним луком и тетивом за избацивање стријела. Свак је приватно код себе чувао те самострјеле, а на годишњим јавним смотрама, било је обавезно изаћи са њима. Предвиђена је била и казна за онога ко би то одбио. Сматрало се да је то било „лијепо видјети“, а изнад свега корисно по власт, јер су наоружани грабани могли лако прискочити у свакој неприлици. Млетачка влада прихваћа ту иницијативу и наређује кнезу да поновно подијели оружје.⁶⁴ У ствари закон о том наоружању грабана постоји још од 3. јуна 1442. год., дакле из времена борбе са Стефаном Вукчићем и стицањем Будве. Тада је уочена слаба одбрана града и

---

⁶¹ Акцију је водио генерални провидур Соранзо, а у борбама су се нарочито залагали и истакли Пераштани. На Врбању се 1576. год., наводно, нијесу видјели „скоро ни трагови утврђења“. Међутим, Челебија их је 1664. год., наводно, видио и још се тада залагао за блокирање Котора „да ниједна лаба не би могла доћи упомоћ Котору, па би непријатељ био присиљен да преда град на вјеру“. Е, Челебија, Путопис II, 218; Максим Зоковић, Прилози за историју поморства Кумбора, ГПМК XVII, 1969, стр. 58.

⁶² „...quia non est bene conveniens, quod huiusmodi fortilitia per terrigenas vel distrectuales custodiantur, deputare et ponere debeatis apud castellanum pagas duodecim hominum forensium...“, Листине VIII, 70.

⁶³ „...dominatio nostra nolle quemquam terrigenam sive usconem de loco ipso habentem stipendium pacto aliquo habere, juxta formam legum nostrarum...“, Листине X, 213.

⁶⁴ Г. Чремошник, Которски дукали..., н. д., стр. 183.

околице, па је одређен рок до краја фебруара 1443. год. за набавку оружја од стране грађана и предвиђена казна од 25 перпера.⁶⁵

У утврђеним млетачким градовима и другим утврђењима на територији Боке, срећемо шест категорија војних лица, и то: редовита посада у градовима, војска у каштелу, страдиги, топници, провидурова стража и церниде.

Овдје, дакле, неће бити шире ријечи о организацији млетачких редовитих покретних трупа, које су током рата кориштене на разним фронтovima. Необично је да је чвршћа организација у овом правцу дошла релативно веома касно, тек негдје почетком морејског рата (25. јула 1687. год.), за што је заслужан Фр. Морозини (Francesco Morosini).

Према одредбама, које су фиксирале постојеће стање ствари, у пјешадији су се јасно издвајале три сасвим различите врсте трупа, које су се окупљале, углавном, по националном принципу. Тако је пјешадија била: талијанска, „прекоморска“ и „прекобрдска“.⁶⁶ Ове „прекоморске“ трупе сачињавали су углавном војници из разних крајева наше обале или залеђа, док су „прекобрдске“ јединице биле састављене највише од Француза, Швајцараца, Нијемаца и др.

Даљим реорганизацијама војне службе допринијели су А. Молин 1701. год. и познати војсковођа М. Г. Шулембург (Mattia Giovanni conte di Schulemburg), који је 1724. год. за млетачке трупе узимао римске моделе (Regola universale dell' Infanteria).⁶⁷

За Котор је ближа Правила понашања за војску дао ванредни провидур А. Бембо 2. новембра 1727. године. Посебно су карактеристичне клаузуле против трампе, трговања или залагања оружја, одјеће, хране и сл.⁶⁸ То јасно казује шта је било на дневном реду међу војском тога времена у Котору, али и другдје. Посебно се напомиње да војници не смију користити свој положај и ићи у сусрет трговцима „како се то чинило раније“, утичући на цијене.

Али читав тај напор за бољом организацијом долазио је у доба када је војска све више тонула у сиромаштво, недисциплину, крађе, сукобе и хаос.

Али да се вратимо на раније наведене категорије војске које узимамо у обраду:

⁶⁵ А. С. Дабиновић, Котор под Млетачком Републиком, Загреб 1934, 87—8.

⁶⁶ L'infanteria italiana, i nazionali oltramarini, i nazionali oltramontani.

⁶⁷ Ennio Concina, Le trionfanti armate venete, Venezia 1972, 11—13.

⁶⁸ »...di non cambiar, vender nè impugnar l'armi stesse, o alcun altra sorte di robba, cioè vestiti, biscotto, o altro suo necessario... nè fra essi, nè a quelli della città, bettolini...«, ИАК, УПМ XLVI, 362—368/т.

1) Редовиту посаду за одбрану града, која се састојала у Котору у мирно доба од двије чете, укупно око 80 људи, са двојицом контестабила (*contestabile*). Али број је у пракси јако варирао. Финансијски они су били на терет Венеције, а примали су по 6 плата из Вићенце, а двије са Крфа од прихода соли. Радило се о продуженом мјесецу од 45 дана, дакле свега 8 плата годишње.

У будванској тврђави, као мањој, било је, природно, и мање сталне војске, и то око 20—25 војника.⁶⁹ Али послје тешких искустава и великих опасности по град у кипарском рату, у тврђави се 1580. год. налази двострука посада: два капетана са по 25 војника.

2) Посебна је чета предвиђена за одбрану градског каштела у Котору, са обично нешто испод 20 људи и својим контестабилном. У Котору су плаћени од градске благајне, али не и у другим градовима. Како су те плате биле мале, а живот у каштелу тежак, ту су се, како изгледа, окупљали „пропали странци“, или лошији домаћи војници, па се 1528. год. предлаже да се број људи смањи на 14—15 војника, али одабраних. Према обиму каштела, било је оцијењено да би у њему требало да буде 60 војника.

3) Посебну пажњу заслужују страдиоти, као лака коњица за одбрану градског подручја (контада), исто на терет градске благајне. За которски контадо је одред од 20 до 25 страдиота смјештен на отоку св. Габријела, па је зато и добио назив „Страдиоти“.⁷⁰ Ради веће сигурности и лакшег комуницирања, био је изграђен мост према оближњем отоку Превлаци, а 1542.

---

⁶⁹ Тако је 1520. год. било 25 војника мјештана, предвиђених за одбрану мјеста, а 1525. год. у граду је „контестабил“ Божо из Котора са 9 војника. На вратима према копну био је и други „контестабил“ са 8 војника. — У Будви је 1550. год. било 10 војника за тврђаву, а 10 за градско подручје и капију. Ш. Љубић, *Comm. et rel.* I, 165 и II, 17 и А. С. В., *Сенато Мар*, Р 31 од 15. марта 1550. године). За 19 страдиота, 5 Хрвата на коњима и 100 војника, Сенат је 1553. год. слао 3544 дуката (Ш. Љубић, исто, III, 25).

⁷⁰ Нема историјског оправдања што се у посљедње вријеме, по некој туристичкој моди, форсира назив Св. Марко, када народ то никада није тако звао. Иначе назив „страдиоти“ (грч. *страдиотиратник*) означава мјесто гдје је био лоциран тај веома стари род војске, нарочито везан за XV ст. и период надирања Турака и потребу брзих и оштрих интервенција лаке коњице. Најчешће страдиоти чувају тврђаве, морску обалу коју пљачкају пирати или нападају тешку коњицу. Код напада имали су обичај да узвикују „Марко, Марко“ или „Дука и Марко“. До 1539. год. је чак постојао посебни „провидур страдиота“, а касније „провидур за лаку коњицу и за исплату народа из Далмације“. Још се 1545. год. у једном извјештају »*Savii alla terraferma*« истиче значај страдиота, нарочито у Далмацији: »...niuno è che non conosca di quanta commodità et necessità sia il servitio loro a questi presenti tempi nella provintia di Dalmatia...« Е. Concina, *Le trionfanti...*, н. д., стр. 70—78.

год. се тражило да им се додијеле још три фусте. Да тај грчки назив „страдиоти“ није само име једног војничког рода, него да се радило, често, о правим Грцима, казује велики број докумената. У извјештају которског провидура Гритија 1528. год. стоји, нпр., да је на челу одреда которског контада био Теодор Палеолог, а из путовања његовог сина и замјеника Деметра, закључује се да су војска и коњи „за освјежење чете“, превожени из Зантеа и Кефалоније.⁷¹ Али било је страдиота и Албанаца и Хрвата.

И после поболшања односа са Турцима, Котор и његово подручје су се 1503. год. налазили у веома тешком стању. Јер ако га нису више нападали турски војници, харали су га млетачки „страдиоти“. Њих је са породицама и коњима, како то рачуна провидур Фоскарини (Foscarini), „било 700 устију“. Па како се после рата (1499—1502) живјело у оскудици, они „праве штету сваког дана“. А становништво Котора било је веома сиромашно и гладовало је. Из тог разлога хвата маха и болест.⁷² Проблем страдиота је дуго постојао, па се још 1510. год. говори „страдиотима у бјекству“, који изазивају много зала.⁷³ Страдиоти су чак почели изазивати нове неприлике властима. Обећавало им се да ће бити послати на рад у Пуљу, али када то није остварено, припремали су се за пљачку которског територија. Провидур их је стално умиривао, али 1513. год. јавља да то више није у стању.⁷⁴ На то је у октобру 1513. год. наређено провидуру млетачке флоте Капелу (Vicenzo Capello) да са осам галија пребаци страдиоте у Истру.⁷⁵

Као плаћеници, дуго боравећи ван куће, страдиоти су доводили и своје породице. Међутим, неколико година после кипарског рата, 1576. год., у самом Котору се нашло 136 страдиота и три капетана, већином Албанаца. Тако да је синдик Бустинијани предложио да се ради безбједности, а из политичких разлога, Албанци пошаљу у Далмацију, а да се из Далмације доведу Хрвати. Али како је непосредна ратна опасност за Котор била прошла, страдиоти су опет враћени на свој оток, гдје су рестауриране њихове куће за становање и мост од храстовине.

У то вријеме се у командном кадру страдиота, изузетно налазио и један которски племић Иван Болица, који се добро показао са „различитим четама коњаника“, па му је 1557. год. повјерена команда над пет коња, са платом од пет дуката мјесечно.⁷⁶ Он је и даље напредовао у војној каријери, па му је

⁷¹ Ш. Љубић, *Comm. et rel.*, н. д., II, 49.

⁷² М. Санто, *I diarii ...*, н. д., V, 432.

⁷³ Исто, X, 552.

⁷⁴ Исто, XVII, 117.

⁷⁵ Исто, XVII, 153.

⁷⁶ А. С. В., *Сенато Мар*, Р 33 од 20. XII 1557. године.

1563. год. подигнута на осам дуката, и Сенат га хвали што је „недавно убио оног Турчина пирата, који је починио толико штете“. Тада је командовао као капетан са четом Хрвата.⁷⁷

У Будви је, према привилегијама града, било око 20 страдиота, и то 15 у доба мира, а 25 у доба рата. Град је био обавезан да им плаћа станарину.⁷⁸ Тих 15 страдиота су 1520. год. стајали око 300 дуката, али су били плаћени из вићентинске благајне. Како је Будва била изгубила свој приградски териториј, било је мишљења да граду нису ни потребни страдиоти. Али Будвани су их јако жељели, па су још 1508. год., на вијест да ће страдиоти напустити град, одмах упутили своје изасланике у Венецију. Ови су истицали да се град стално налази под „непосредним нападима Турака и мартолоза“, тако да Будвани не могу ни покупити плодове са својих посједа и да једва излазе ван градских вратију. На то је Сенат наредио команданту Лазару Дори, који се већ налазио у Трсту, да се одмах врати у Будву ради заштите града и околине. Изгледа да су и у Будви страдиоти долазили у сукоб са грађанима, јер се у том истом наређењу додаје да војска „потражи начина да мирно живи са нашим поданицима, као што то и приличи“.⁷⁹

На тражење Будвана да им се пошаље оружје и муниција, овлашћује се 1545. год. которски провидур да прво провјери њихове захтјеве па да им оно што је неопходно пошаље.⁸⁰

4) Артиљерци, односно топници, били су Которани, који су посјећивали Артиљеријску школу (Scuola de' Bombardieri), коју је још 1545. год. отворио которски провидур Рениер. Сви ученици су „занатлије и становници Котора“, а наставник је Јероним Тодеско, дакле Нијемац. Школу је требало да заврши двадесетак артиљераца, без икаквог трошка. Тодескова плата је износила 3 дуката, на име његова сина. Сенат је предвиђао да се војницима са аркибузама даде и одјећа.⁸¹

У XVIII ст. је и у освојеном Херцег-Новом била отворена Артиљеријска школа. У то вријеме, 1765. год., ученици су, као и у Котору, били ослобођени свих фискалних давања, па чак и њихове породице. Очито се радило о методама привлачења што већег броја домаћих људи за тај војни позив.⁸²

У доба рата, активних топника био је већи број, а касније се смањивао. Синдик Бустинијани је 1576. год. укинуо 10 топника „који су били ванредно додати у доба рата“ (1570 — 1573).

⁷⁷ Исто, Р 36 од 22. јуна 1563. године.

⁷⁸ Исто, Р 20 од септембра 1545. године.

⁷⁹ Исто, Р 17 од 18. јула 1508.

⁸⁰ Исто, Р 20 од септембра 1545. године.

⁸¹ Исто, Р 20 од 27. септембра 1545. године.

⁸² Научна библиотека Задар, Scritture fiscali del Sign. Trifon Pasquali, бр. 11155, XXIX, према преписима Антона Милошевића.

То су били ученици споменуте Артиљеријске школе у Котору, који се, како се то изрично каже, „у случају потребе“ могу лако поновно окупити.

5) Као посебна категорија војске може се убројити и лична стража провидурова, која у првој половини XVI ст. није била само декоративна, него је служила и за преношење поште, чак и за Улцињ и Бар. Током 1577. год. тај одред се састојао од 5 коњаника Хрвата. Чак је синдик Бустинијани сматрао да га треба укинути, јер се радило само о поштанском саобраћају са Будвом.

Укупно је у Котору, према стручним процјенама, у доба мира било потребно око 100, а у доба рата око 1000 војника и 30 топника. У пракси је бивало другачије, понекад запањујуће мало војске.

6) Постоје и посебне категорије домаћих војника, које су се у Котору називале „церниде“, а у Улцињу и Бару мартолози. То су плаћеници и веома често Црногорци. Сматрали су их за изванредно оштре и посебно наоружане, па их се непријатељ плаши.⁸³

И Которани су тражили мартолозе, али је Сенат, на основу увида на лицу мјеста, одлучио 1566. год. да се тамо прикупљају чете цернида, који се сматрају погоднијим, јер се радило о одабраним људима из града и околице.⁸⁴ Таква је била пракса и у цијелој Далмацији. Најприје је требало одабрати 600 људи, чије ће се способности за војну службу посебно испитивати и о њима водити евиденција, уз брижљиви опис и личне ознаке. За њих ће се упутити 300 аркибуза, 200 копаља и 100 лукова.⁸⁵

Галије су попуњаване са људством из околине Котора.

Треба посебно навести и чету морнара Которске морнарице, са којом је командовао њен адмирал, заједно са једним прокуратором грађана. Чета је имала активну улогу у неким биткама и ван Залива, а иначе је служила за његову заштиту и приликом преузимања тродневне власти у граду. Формирала се по одређеном турнусу, од далеко већег броја пописаних помораца.⁸⁶ Углед који је Которска морнарица стекла у очима

⁸³ Ш. Љубић, *Comm. et. rel.*, II, 228.

⁸⁴ То је војна организација одбране контада, у ствари оружани селаци, који уче руковању оружјем, а држава их награђује одређеним ослобађањем плаћања пореза. »Ordinanze o cernide« настале су почетком XVI ст. као млетачки отпор Аустрији. Око 1570. шире се по Далмацији, гдје се одомаћује термин „крајине“. Од 1593. год. тај род војске добија чвршћу организацију. Е. Concina, *Le trionfanti armate...*, н. д., стр. 44—46.

⁸⁵ А. С. В., *Сенато Мар.*, од 9. новембра 1566. године.

⁸⁶ Милош И. Милошевић, *Носиоци поморске привреде Котора прве половине XVIII вијека*, ГПМК IX, 1960, 130.

Венеције базирао се првенствено на њеним изузетним ратним заслугама. Није случајно да је до реорганизације, односно доношења новог статута Морнарице дошло 1463. год., дакле баш оне године када је отпочео рат између Млетака и Турске. А војнички је Морнарица имала првих успјеха против Турака код опсаде Скадра 1474. год. када је добила прва велика признања, а град Котор епитет „најдражер“.⁸⁷ Венеција је изједначила појам Братовштине помораца (Confraternitas nautarum) са морнарчком војном организацијом (Marinarezza di Cattaro) и тај се специфичан феномен није десио у другим срединама. И которски лучки адмирал, као млетачки службеник, преузео је од 1493. год. и улогу гасталда Братовштине помораца. То ће имати посљедица на економском плану, па долази и до разних царинских и трговачких олакшица и раста појединих насеља Боке.⁸⁸

Регуларна се млетачка војска састојала, дакле, од плаћених професионалаца, скоро искључиво странаца, разних народности. Било је нешто домаћих људи, нарочито у Котору, и каштелу изнад града, али се они нису успјели уклопити у систем и дисциплину млетачке војске у тврђави, па у XVI ст. нису били цијењени од власти, ни у Котору ни у Будви.⁸⁹

Још почетком 1499. год. јавља се тенденција да се отпусте сви домаћи војници.⁹⁰ Провидур Градениго их 1500. год. сматра недисциплинованим и плашљивим. Војска се користила и за земљорадњу.⁹¹ Па ипак је и 1517. год. доста домаћих војника. Провидурима је сметало и то што војници „имају жене на турској територији“, па су такве замјењивали са професионалцима.⁹²

Сасвим је друга ствар била када би домаћи људи формирали своје комплетне војне формације за акције ван града, или на његовом подручју, као, нпр., мартолози у Венецији и Бару, или церниде у Котору.

У XVII и XVIII ст. однос према домаћим војницима ће се из основа измијенити. У вријеме хајдучке антитурске гериле,

⁸⁷ »...inter caras, carissimam.« А. С. Дабиновић, Котор..., н. д., 49 и 130.

⁸⁸ Славко Мијушковић, Которска морнарица, докторска дисертација у рукопису, стр. 156 и 35—36; исти, Војна организација братовштине которских помораца, ГПМК XX, Котор 1972, стр. 27—38.

⁸⁹ Домаћим људима, који су били мало плаћени и незаинтересирани, налазило се много замјерки. Тако се 1517. год. домаћи војници у которском каштелу сматрају непоузданим, јер су многи имали жене са турског подручја. Године 1525. примјећује се да су „веома лоши по дисциплини“, а 1540. год. да су „некорисни“. И у Будви се за петорицу мјештана каже да су „особе од мало користи“, као и да те чете не вјежбају.

⁹⁰ М. Сануго, I diarii..., н. д., II, 312.

⁹¹ Исто, III, 397 и 767.

⁹² Исто, XXIV, 45—47.

млетачки војници нису употребљиви, па војне власти не само да почињу високо цијенити доприносе домаће војске, него их финансирају, организационо помажу и уклапају у своје ратне планове. Иначе су раније домаћи војници, баш зато што нису били цијењени, били и лошије плаћени. Док се у Котору страни војник 1517. год. плаћао 15 лира, домаћи се задовољавао са 10 лира мјесечно.⁹³ И овдје се радило о продуженом мјесецу од 45 дана, дакле 8 плата годишње. Од тога се 6 исплаћивало у новцу, а двије у облику одређене количине соли.⁹⁴ Војници су већ и по томе били упућени на трговање, које им није увијек ишло од руке. Двије чете, које није плаћала градска благајна, него по налогу Венеције благајна Вићенце, пролазиле су много боље. Војници су добијали три дуката, а конгестабил 10 дуката. И њима су двије плате исплаћиване у облику накнаде одређене количине соли. У цјелини, војска је била врло незадовољна. То се нарочито односило на оне категорије које су биле плаћене из оскудних градских средстава (чета у каштелу у Котору и страдиоти). Војници у каштелу, на врху стрмог брда, живјели су заиста изузетно тешко, јер су били изоловани. Тамо су 1580. год. постојали станови за каштелана, капетана и војнике, као и три цистерне.⁹⁵ Свакако због незадовољства, 1530. год. се страховало од бјекства.⁹⁶ Занимљиво је да су војницима, када су били у финансијским тешкоћама, понекад помагали градски трговци, па 1530. год. провидур јавља да то „трговци више неће“. Зато се тражила помоћ Сената. Има података да је 1536. год. которски провидур одвајао за војску чак и од својих средстава, „иначе би војници напустили своје мјесто“. Провидур је захтијевао да се формира строго намјенски депозит од 600 дуката за војнике и страдиоте и да се у ту сврху шаље више соли са Крфа. Године 1576. војницима се дуговало чак 3—4 мјесечне плате, те су се они, због нередовних прихода и примања соли, бавили трговином. Из тог разлога су захтијевали да им се плате исплаћују у цекинима и то по паритету који је важио у Венецији (8 лира и 12 солада, а у Котору 9 лира). Таква се трговина не само толерирала, него се о томе отворено говори и у преписци са Сенатом.

---

⁹³ Војници у каштелу которске тврђаве добијали су по 13,10 лира, а „конгестабил“ 27 лира. Године 1528. војници добијају по 10 лира и то уз велике тешкоће, пошто у градској благајни није било новца. (Ш. Љубић, *Comm. et. rel.*, II, 49.) У Будви су 1528. год. војници добијали по 15 лира за 6 мјесеци.

⁹⁴ Седам аспри један пуд соли. А. С. В., Сенато Мар, Р. 19 од 7. марта 1517. године.

⁹⁵ Г. Новак, *Млетачка упутства...*, IV, 240—241.

⁹⁶ Звучи сасвим неубједљиво да су страдиоти били лоцирани на отоку ради спријечавања бјекства, али и сам провидур Мудације 1530. год. запажа да ће они, ако им се не буде додјељивала плата, пронаћи начина да са коњима пређу на копно. Ш. Љубић, *Comm. et. rel.*, II, 52.

Занимљиви су подаци о трговини страдиота, који су, заправо, морали трговати сољу, јер су до новца могли доћи само на такав начин. Сенат је 1514. год. био присиљен чак да забрани ускладиштавање соли, одобревши да се она непосредно дијели страдиотима, па да је они сами продају „када и како им буде угодно“. Наравно, чим би Турци, као 1516. год., изнијели на тржиште веће количине соли, млетачкој соли није било прође.⁹⁷

Плате страдиота су 1559. год. пале са 32 на 26 дуката годишње. Сами синдици су се чудили како да они таквим средствима, која су још веома нередовито исплаћивана, могу издржавати себе, породице и коње. Тим прије што плате нису примали по пет, шест, па и осам мјесеци. Познато је да су страдиоти узимали на кредит тканине и друго и јефтино их препродавали.

Како је у пракси изгледало то, потпуно или дјелимично исплаћивање војске од прихода соли, показује један примјер Будве из 1550. године. Тамошња количина од 3 000 малих мођија крфске соли никако није могла да се прода, пошто је цијена била 14 аспри по спуду, а Турци су на грбаљским, па и которским соланама спустили цијену чак на 8 аспри. Војници су тада били у ситуацији, да уз лични губитак исплаћују ректору со по 14 аспри, а да је сами продају по 8 аспри. Тако је све то ишло док Сенат није одобрио ниже цијене и повећао довоз крфске соли од 3 000 на 4 000 малих мођија.⁹⁸

Страдиоте је исплаћивао которски провидур. Није се дозвољавало да то врши сам будвански потестат, него је 1587. год. которски провидур слао свога службеника у Будву, да војници не би морали посебно долазити у Котор.⁹⁹

Незадовољства у војсци још су повећавана злоупотребама. Тако је 1525. год. примијећено фиктивно уписивање имена робака војника у листама, да би се њихове плате могле дијелити. Тако се чак 80 уписаних војника стварно није налазило на дужности. А 1536. год. од 12 предвиђених ноћних стражара, колико је тада било стражарница у Котору, ефективно је обављао дужност свега њих шесторица. Вишак плата дијелили су: каштелан 4, а контестабил и капелан по једну!

Поред тога, синдик Густинијани је 1553. год. жигосао праксу „пљачкања“ тврђаве у Котору од стране галија и то сматрао веома опасним. Заповједници галија су, наиме, најбоље војнике из тврђаве повлачили за службу на бродовима.¹⁰⁰

⁹⁷ А. С. В., Сенато Мар., Р. 17 од 9. јуна 1517. године.

⁹⁸ Исто, Р. 31 од 15. марта 1550. године.

⁹⁹ Исто, Р. 48 од 1. децембра 1587. године.

¹⁰⁰ Ш. Љубић, Comm. et rel., II, 241.

Послије кипарског рата званични извјештај которског провидура из 1573. год. о злоупотребама млетачких капетана у властитим јединицама изгледа да је и шире карактеристичан. Он тврди да већина капетана „да не кажемо сви“, теже злоупотребама, тако да их не треба звати „кондотијерима над војницима, него трговцима са тим несретним свијетом“. Углед међу њима стиче онај који је лукавији преступник и ко ће, без икакве гриже савјести, убијати своје војнике. Просто је немогуће стати на пут тим преварама. Провидур је морао да обавља посебне смотре да би утврдио стварно стање јединице, али ни тада није био сигуран да није преварен. Било је војника премладих за војску. Тако се 1580. године сматрало да би од 204 војника у Котору требало избацити неке „дјечаке“.

Војска задуго није имала касарне, већ су војници становали у приватним кућама у Котору. То је изазивало разне тешкоће око смјештаја, „оне редовите и оне ванредне“. Зато се 1563. год. моли за новчану помоћ ради оспособљавања неке зграде, иначе склоне рушењу.¹⁰¹

Нарочито је у кипарском рату (1570—1573) војска упропастила велики број стамбених зграда у Котору, тако да је још 1577. год. био „веома мали број кућа прикладних за становање“. Сенат 2. XI 1577. год. шаље грађевински материјал у вриједности од 300 дуката да би се рестаурирале оштећене зграде и оспособиле за становање 600 војника.¹⁰²

Разумије се да су и сами Которани захтијевали да војска добије своје касарне и тако престане уништавати приватне зграде, као што је био случај 1580. године. Чак је тај стамбени проблем изазивао сукобе племства и грађанства са војском, па се 1584. год. упорно захтијева грађевински материјал за довршавање адаптације зграде за војску.¹⁰³

У цјелини војска је тражила велике издатке, нарочито у доба рата. Рачуна се да је војна одбрана Котора, нпр., 1576. год. стајала 13.000 дуката.

Понекад је војске у Котору било изузетно много. Тако се из војних спискова ратне 1717. год. види да је војника у граду било колико и становништва. Издржавање толиког броја војске било је веома тешко.

А из једног каснијег документа (1749. год.) сазнајемо да војници нису имали ни огртача, ни кошуље, па носе само своје отрцане капуте.

---

¹⁰¹ А. С. В., Сенато Мар, од 1563. год.

¹⁰² Исто, Р. 43 од 2. новембра 1577. године.

¹⁰³ Исто, Р. 46 од 6. марта 1584. године.

Огроман је број кривичних пријава и поступака против војних лица који се чувају у списима ванредних провидура у Историјском архиву у Котору, а говоре о разним изгредима, недозвољеном трговању, крађама, пијанству и сл. Студија која би обухватила тај материјал говорила би о изузетно тешком стању војне посаде у Котору, која је грцала у сиромаштву и крајње неповољним животним околностима. А све то се истовремено одлично уклапа у заједничку лошу слику војне организације Републике и у другим крајевима млетачког посједа.

MILITARY ORGANIZATION IN BOKA KOTORSKA DURING THE VENETIAN RULE

INTRODUCTION

During the Venetian rule (1420-1797) military organization was in primary importance due to frequent wars and constant danger in the Gulf of Boka Kotorska. Indeed during a long period between the Venetian Republic and the Turkish Empire.

According to a series of new data from the archives of Venice, Kotor and Dubrovnik as well as abundant literature the author gives a general overview of the military aspect of the Venetian rule. First of all there was the case of the fortified settlements, from the largest fort, Kotor to the fairly great number of smaller and bigger forts beginning with Sveti Stefan and Budva to Bračac-Novi and Risan. Numerous means for the building, building and keeping of the numerous forts and fortifications were with difficulty gathered from the central treasury because of the permanent financial troubles and the general decline of the Venetian Republic. But to the loss of frequent wars and impacts the Republic would be marked and give money for the fortification objects more rapidly, sometimes at the expense of the strategic importance of Kotor and other fortifications of Boka especially after having started in 1697 and the loss of Bar and Ulcinj in 1711.

Concerning the organization of the troops the author observes an interesting change in the official attitude of the Republic towards the use of the native people for the army purposes. While in the beginning it was considered that the natives should never be used and indeed they did not get on well in the foreign fortifications, later the natives soldiers were demanded, but in separate units and with their own commanders.

Finally the author separates and presents the data about certain categories of frontier army such as the regular garrisons, army units in the coastal communities, garrisons, garrisons and volunteers.

The position of the soldiers was very hard as they were poorly and irregularly paid so that they would not object to such status and

Summary

MILITARY ORGANIZATION IN BOKA KOTORSKA DURING THE VENETIAN RULE

Miloš MILOSEVIC

During the Venetian rule (1420—1797) military organization was of primary importance due to frequent wars and constant danger in the Gulf of Boka Kotorska divided during a long period between the Venetian Republic and the Turkish Empire.

According to a series of new data from the archives of Venetia, Kotor and Zadar as well as abundant literature, the author gives a synthetic review of the military aspect of the Venetian rule. First of all there was the care of the involved fortification system, from the largest fort of Kotor to the fairly great number of smaller and bigger forts, beginning with Spič, Sveti Stefan and Budva, to Herceg-Novi and Risan. Enormous means for the building, building onto and keeping of the numerous forts and fortifications were with difficulty provided from the central treasury because of the permanent financial troubles and the general decline of the Venetian Republic. But in the time of frequent wars and impacts, the Republic would be startled and give money for the fortification objects more amply, conscious of the exceptionate strategic importance of Kotor and other fortifications of Boka, especially after leaving Skadar in 1479 and the loss of Bar and Ulcinj in 1571.

Concerning the organization of the troops, the author observes an interesting change in the official attitude of the Republic towards the use of the native people for the army purposes. While in the beginning it was considered that the natives should never be used, and indeed they did not get on well in the foreign formations, later the native soldiers were demanded, but in separate units and with their own commanding staff.

Finally the author separates and presents the data about certain categories of Venetian army such as the regular garrison, army units in the castle, mercenaries, gunners, governer's guards and besiegers.

The position of the soldiers was very hard, as they were poorly and irregularly paid, so that they would get addicted to trade, abuse and robbery.